

УДК 821.161.2

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.2-3/33>**Кириленко Н. І.**

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Зякун А. О.

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

ЕТНОМЕНТАЛЬНІ МАРКЕРИ ДУХОВНО-БУТТЄВОГО УНІВЕРСУМУ УКРАЇНЦІВ У РОМАНІ МИРОСЛАВА ДОЧИНЦЯ «ВІЧНИК. СПОВІДЬ НА ПЕРЕВАЛІ ДУХУ»

У статті аналізується твір сучасної української прози, що втілює в собі багатогранну систему народної філософії й етноментальних констант, – роман М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу». Роман «Вічник» представляє широку етноментальну картину рис, що притаманні світогляду західного українця. Автор порушує ряд важливих проблем, а саме: проблему народження й смерті, духовного й матеріального, місця людини у світі, скороминущості й мінливості її життя, значення Бога й Божого світу у визначенні життєвої долі особистості та інше. Окремо слід виділити його розуміння духовної, просвітницької й громадянської ролі письменницької діяльності. У романі письменник відобразив явище етнічного й водночас загальнонаціонального характеру – рух опришків, що дозволило йому якнайглибше розкрити ментальні домінанти горян. Таким чином, можемо виділити три смислові лінії, що втілюють у собі найбільш яскраві етноментальні константи: опришківська або національна, філософська й світоглядна лінії. Такий спосіб аналізу, на нашу думку, розкриває героя різнобічно, ураховує позиції відношень: людина-природа, людина-держава, людина-людина, людина-світ, людина-матеріальне тощо. Вони є актуальними в сучасному суспільстві, оскільки зображують аналогічні явища чи донині нерозв'язані питання, такі як суть і роль української ідеї, поняття державності, проблеми єдності, мови, втрати національної свідомості внаслідок асимілятивних процесів.

У романі «Вічник» прослідковуємо ментально-символічне значення й інших образів, зокрема хліба, солі, води, землі, дому, інструментів, лісу, Карпат, пісні тощо. Усі вони формують єдину етнічну картину духовності верховинців, особливість реценції світу яких виокремлює їх серед інших представників українського народу.

Найбільша художньо-естетична цінність роману «Вічник» полягає в лінії філософських ідей. У тексті сконцентровані формули життя, любові, щастя, патріотизму, вічності тощо.

Ключові слова: етноментальність, народ, світ, маркер, символ.

Постановка проблеми. Зразком сучасної української прози, що втілює в собі багатогранну систему народної філософії й етноментальних констант, є роман М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу». Якісне мовно-стилістичне оформлення, метафоричність, особливий тип характеротворення, психологізм, індивідуальний проблемно-тематичний діапазон твору визначають його реальну художньо-естетичну цінність серед інших зразків літератури. «Власне, це не роман. Це – сповідь великої душі. Це більше, ніж література. Це – документ мудрого серця» [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття ментальності розглядали такі науковці, як М. Барт, М. Бахтін, Е. Дюркгайм, Ю. Лотман, К. Леві-Стросс, Г. Штейнталь. «Дух народу» був

предметом осмислення українських дослідників (М. Грушевський, М. Костомаров, А. Кульчицький, Ю. Липа, В. Липинський, М. Максимович, О. Потебня, І. Франко, Д. Чижевський). У своїй статті ми опираємося на методологічні засади теоретиків літератури С. Жили, В. Пахаренка, М. Слабошпицького; психолога З. Фрейда; філософів Й.-Г. Гердера, Г. Гегеля, Ж. Ле Гоффа, Р. Декарта, Е. Кассіра, Г. Сковороди, Б. Спінози. Окремі питання творчості М. Дочинця досліджували С. Бондаренко, М. Васьків, А. Вегеш, С. Жила, В. Кузан, М. Слабошпицький, П. Сорока, Л. Скорина, Т. Фасоля.

Постановка завдання. Мета і завдання статті – охарактеризувати етноментальні маркери як вияв філософії українців західного регіону в романі

Мирослава Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу».

Виклад основного матеріалу. Термін «ментальність» з'явився завдяки представникам французької історіографічної школи (М. Блок, Ж. Ле Гофф, Г. Дюбі, Ж. Лефевр, Ж. Ревель, Л. Февр, Р. Шарт'є.). Хоча вважають, що поняття «ментальність» уперше використав американський філософ Р. Емерсон у 60-х рр. XIX століття, пізніше його стали використовувати Л. Леві-Брюль, М. Шелер, Е. Кассіре, М. Мосс, А. Токвіль, Й. Хейзінг, О. Шпенглер та інші вчені другої половини XVIII–XIX століть. «Ментальність – поняття, яке навіть на рівні одного лише звучання акцентує наступні дієві характеристики: зазначає ракурс «іншості», «окремшеності», «самобутності» нації чи її суб'єкта; пов'язує минуле з сучасністю і в національно-історичному контексті окреслює прогностичні риси на майбутнє; не існуючи відірвано від своїх носіїв, феномен ментальності (що фокусується насамперед на етнічному чиннику) несе позитивне зерно патріотичного забарвлення та національної самодостатності [7]. Беручи до уваги праці М. Костомарова, М. Грушевського, В. Липинського, Ю. Липи, О. Кульчицького та інших, Л. Костюк визначає «головні настанови етнічної ментальності українців: індивідуалізм, що проявляється у різних формах; прагнення до свободи; «кордоцентризм», що проявляється у сентименталізмі, любові до природи, естетизмі народного життя, культуротворчості; «антеїзм», у якому розкривається така риса, як «зрошеність», «злитість» людини з природою, лірично-поетичне, пісенне переживання рідної природи» [6, с. 39].

Домінантні етноментальні маркери простежимо в романі «Вічник». Твір представлено як історію життя карпатського мудреця Андрія Ворона, відомого з попередньої книги заповітів «Многії літа. Благії літа». Унаслідок цього в тексті зустрічаємо явище інтертекстуальності у вигляді прямих цитат і ремінісценцій, що доповнюють і увиразнюють ідейно-тематичний, сюжетно-композиційний план.

Фабулу твору можна охарактеризувати як послідовність подій від народження героя до періоду його духовної зрілості з численними ліричними відступами, оповідями-вставками, зразками народної творчості, елементами ретроспекції й ретардації, окремо виділеними філософськими сентенціями. Своєрідними орієнтирами в змістовій площині роману є епіграфи художньо-філософського характеру, що репрезентують

насиченість аналізованого тексту ідеями Сократа, Г. Сковороди, Х. Жибрана та інших мислителів. Окрім того, вони є символічними маркерами для розкриття образу головного героя, міжтекстових понять, смислового навантаження твору. Уже в епіграфах автор порушує проблему народження й смерті, духовного й матеріального (Гімн Сократа), місця людини у світі, скороминущості й мінливості її життя (афоризм Г. Сковороди), значення Бога й Божого світу у визначенні життєвої долі особистості (уривок Х. Жибрана).

Умовно твір можна диференціювати на три частини: зачин (роздуми про слово), основна частина (безпосередньо життєва історія Андрія Ворона) й кінцівка (висновки й настанови майбутнім поколінням). Уже з першого рядка можемо помітити, що під час опису своїх міркувань автор увиразнює текст уведенням природного мотиву, тобто ніби синкретизує медитативне й пейзажне: «Я б написав вербовим прутиком свою книгу на плесі води і втішно спостеріг би, як птахи з високости зчитують її і як слова, спіткнувшись об каміння ріки, підносяться в небо, а відтак спадають на землю місячною росою» [3, с. 3]. Тут спостерігаємо й етноментальні маркери, такі як Говерла, гуцульська дрімба, ватаг, ялівець, полонина, крем'янисте шкалля, ранець тощо, що на підсвідомому рівні готують читача до сприймання твору. Окремо слід виділити розуміння духовної, просвітницької й громадянської ролі письменницької діяльності, оскільки «хист писемний – то дар Святого Духа. Письмовець – як волхв, що виправдовує перед лицем Господа перебування свого народу на землі» [3, с. 154]. Ці ідеї в романі сповідує передусім Андрій Ворон. Варто зазначити, що морально-етичні ідеали мудрець черпав із народних джерел і, головне, знань людей, які йому зустрічалися протягом життя. Саме вони сформували унікальність світосприйняття Вічника, визначили його як непересічну особистість. Долю героя в романі можна назвати як безперервне духовне осмислення дійсності. А основу його філософії доречно схарактеризувати як перебування в трьох взаємопов'язаних світах: «...світі природи, соціуму й світі, пов'язаному з Богом» [5, с. 14]. Наведені три компоненти утворювали смисловий центр його буття, ставали опорою, засобом для виживання, нездоланності людської душі (Бог) і тіла (природа). Ці та інші ідеї згенерували специфічну концепцію персонажа, його психологію, що визначає його літературно-художню цінність. Незважаючи на те, що він для української літератури виступає як типовий,

у ньому органічно поєдналися традиції з елементами новаторства. Такий герой є актуальним для України сьогодні, оскільки «у цьому житті вмерти не важко, важко – жити, попри все...» [2]. Окрім того, він утілює найхарактерніші риси ментальності народонаселення Західної України. Андрій Ворон учить свого читача терпінню, міцності й незламності високості духу (стоїцизму), розсудливості, любові до рідної землі, вірному служінню Богу, поваги до традицій.

Прізвисько героя є знаковим і містить у собі глибокий фольклорно-символічний підтекст. Здавна в українців ворон був пов'язаний із потойбічними силами, світом мертвих, разом із тим вважався «мудрим вішуном, бо живе сто, а то й триста років і знає багато таємниць...» [4, с. 116], за ним могли передбачити погоду й майбутню долю людини. У творі для мудреця ворон був тотемом, провідником між життям і смертю.

У творі автор зміг відтворити духовне середовище, вийшовши за межі простого конструювання природи чи господарства. Письменник відобразив явище етнічного й водночас загальнонаціонального характеру – рух опришків, що дозволило йому якнайглибше розкрити ментальні доміанти горян. Таким чином, можемо виділити три смислові лінії, що втілюють у собі найбільш яскраві етноментальні константи: опришківська або національна, філософська й світоглядна лінії. Такий спосіб аналізу, на нашу думку, розкриває героя всебічно, урахує позиції відношень: людина-природа, людина-держава, людина-людина, людина-світ, людина-матеріальне тощо.

Зображення опришківського руху дало можливість педалювати не лише на національних рисах закарпатця, але й відтворити суспільні умови, пов'язані з ними. Це явище – винятково події Західної України. Опришки були учасниками «народно-визвольного повстанського руху проти феодалного та національного гноблення в Галичині, на Буковині та Закарпатті...» [8]. Варто зауважити, що цей історичний факт зображено, певною мірою, фрагментарно, створюючи таким чином ідейно-тематичне й сюжетно-композиційне тло твору. Сама назва «опришки» згадується безпосередньо в тексті один раз, але надалі розуміємо, що всі способи боротьби простих селян на Закарпатті пов'язані з цим рухом. Помітною постаттю в цьому аспекті роману є образ Миколи Шугая. Автор узяв достовірні історичні факти, згідно з якими він був останнім опришком карпатських лісів: «Половинив багаті скотарські стани, роздаючи маржину худобним

людям...» [3, с. 108]. Опришківський рух, прагнення до свободи, захисту своєї землі стало провідним у ментальності всього населення: «...се і є оживлена душа мого народу, мого маленького гірського окрайця Європи – сплутана душа, що, як птиця-мрія, б'ється у сліпій своїй убогості, нецтві та забобоні і вибухає помстою і жаданням справедливості» [3, с. 114].

Мотив опришківства пронизує всю тканину твору, проте в наступних епізодах він трансформується, адаптується відповідно до умов часопростору в романі. Це вже не класичне явище, а відголоски історії, що інтуїтивно закладені в душу головного героя. Цей підсвідомий елемент, що тісно пов'язує з пращурами, місцем, де народився, супроводжуватиме його протягом усього подальшого життя, ментальний зв'язок із опришківством стане основою його філософії.

Важливо, що на основі цієї теми автор розкриває особливості проблеми патріотизму в українців. Велике значення має те, що найдобріші націоналістичні погляди зосереджені в час опришківської діяльності Андрія Ворона. Вони є актуальними в сучасному суспільстві, оскільки зображують аналогічні явища чи донині нерозв'язані питання, такі як суть і роль української ідеї, поняття державності, проблеми єдності, мови, втрати національної свідомості внаслідок асимілятивних процесів. Концепт українності вкладено автором не лише в уста Андрія Ворона, але й інших героїв, що дозволяє розкрити його в різних аспектах: «Україна – благодатна земля... Кожен українець народжений для щастя» [3, с. 214].

Близькою до національної є світоглядна лінія твору, у якій автор найбільш чітко відобразив етнічні константи української ментальності. У «Вічнику» можемо прослідкувати загальноукраїнські витоки світосприйняття героїв. Першою, що представляє найбільш яскраві ментальні маркери верховинців, є релігія. У творі спостерігаємо складне переплетення язичництва й християнства, що не виключають, а взаємодоповнюють один одного. У цьому плані визначальними є язичницькі елементи, оскільки саме вони відображають своєрідність західноукраїнського світогляду, детермінуючи його від східного. Відповідно до уявлень давніх українців, магічним і сакральним є ліс, що в романі виступає найбільш заселеним різними міфічними істотами: духами лісу, повітрулями, босорканями, нявками, Полісуном, Блудом тощо.

Але, незважаючи на важливість народних уявлень, першорядним у романі, зокрема в утвердженні

світоглядної мудрості головного героя, є християнство. Ідеями цього вчення пронизаний увесь сюжет твору. Віра в Бога є невіддільною частиною духовної культури горян. По-справжньому осягнути її значимість Андрій Ворон зміг під час самотнього перебування в лісі, після смертельно вбивчого укусу змії. Лише побувавши на грані життя й смерті, він зрозумів істинну сутність буття, відкрив для себе нові чудеса природи, а головне – відкрив світ Бога. Символічним у романі є спорудження хреста посеред лісу як святого місця, маленької церкви. Відлюдне життя, безперервне моління Богу відкрило Андрію Ворону найцінніше – зрілість духу, звільнення від страхів і забобонів: «Я наближався до головного – до потреби служіння, до вміння вибрати своє діло, розпочати його і провадити до звершення» [3, с. 117]. Справжнім спасінням душі, уроком християнського вчення стало віднайдення мудрецем печери з нетлінними мощами й співіснування з «Божими людьми» (ченцями, які несли церковні речі, урятовані від радянської влади). Саме ці проповідники відкрили йому істинну цінність і унікальність молитви, «бо молитва – се одяг для світу, лати для боротьби» [3, с. 117–118]. І надалі під час перебування на Колимі (камеру він порівнював із келією і жив там, як схимник) така побожність і аскетичність урятовують йому життя, він буде чи не єдиний, хто перенесе всі види покарання, карцерів і виживе, не впавши остаточно духом. Християнське віровчення стане основою філософії, як довго та щасливо прожити.

Кожен житель гір від народження на ментальному рівні нерозривно пов'язаний із природними стихіями. Вони формують його характер, особливості світосприйняття, визначають рід діяльності. У романі людина й природа представлені як нерозривна єдність: чоловік вийшов із природи, і природа набуває обрисів чоловіка. Ця взаємозумовленість активізована на всіх духовних рівнях. Протягом усього твору можемо спостерігати утворення смислового центру, що концентрує в собі ідеї єдності людини й усього живого, зосередження більшості знань у навколишньому середовищі, пізнання себе через природу.

У романі простежуємо ментально-символічне значення й інших образів, зокрема хліба, солі, води, землі, дому, інструментів, лісу, Карпат тощо. Усі вони формують єдину етнічну картину духовності верховинців, особливість рецепції світу яких виокремлює їх серед інших представників українського народу. Окрім цього, у творі автор уперше тлумачить важливість такого явища, як пісня. Він

зображує її не лише як духовне надбання українців, але й надає їй магічного, сакрального значення. Пісня допомогла Андрію Ворону не втратити ясності розуму, присутності живого духу. У пісні зосереджена історія, традиції, побут, світогляд, духовна культура горян, вона є найважливішим етнічним маркером їх ментальності. Тому М. Дочинець у тексті подає зразки народних пісень верховинців із метою освоєння читачем своєрідного ідейно-тематичного та стилістичного плану твору.

Найбільша художньо-естетична цінність роману «Вічник» полягає в лінії філософських ідей. У тексті сконцентровані формули життя, любові, щастя, патріотизму, вічності тощо. Часто ті квінтесенції, які в книзі «Многі літа, Благі літа» належать безпосередньо мудрецю Ворону, виголошуються від імені різних персонажів, що дає читачу розуміння цінності кожної людини, події. У творі автор намагається осмислити майже всі категорії буття людини: час, простір, існування, становлення, розвиток, сутність тощо. Важливо, що цей процес здійснюється крізь призму ментальності західних українців із їх універсальним способом освоєння світу. Філософського тлумачення набувають такі поняття, як дружба, час, чекання, швидкоплинність життя, єдність із собою, есенція долі й роль людини в її визначенні, сам процес буття, цілісність особистості, смисл існування й наше призначення в цьому світі.

Окресливши проблемний діапазон твору, можна зробити висновок, що він характеризується широким спектром питань із їх супровідними мікротемами. Найбільше в романі домінує проблема волі в її зовнішньому та внутрішньому прояві. Для Андрія Ворона головною була не стільки свобода дій (реалізація мотиву опришка, для якого воля понад усе), як думки, чуття: «Упо-сліджений світом і покинутий людьми, замкнений у кам'яній коморі Природи, – знайшов я свободу волі і радість ширяння духу» [3, с. 5]. Про це свідчить і його перебування на Колимі, де він був обмежений фізично, але розкутий морально: як не намагалися витіснити з його серця Бога, упокорити, нав'язати чуже, він не піддавався, мав світлі думки, постійно молився. Внутрішню свободу, «звільнення від страху, від забобону, марних клопотів, облудних пристрастей, людських обмов» можна вважати лейтмотивом роману «Вічник».

Поряд із цими поняттями на другому місці стоїть осмислення взаємозумовленого відношення людина-світ. Більшу частину твору автор присвячує навчання свого читача розуміти все навколо, гармоніювати з навколишнім середовищем, жити

в мирі, бути корисним. Найбільшими дарами від світу Андрій Ворон вважає дитинство й любов. Ці моменти стають справжнім рятунком у чорному самотньому лісі чи нестерпних умовах карцерної камери. «І пам'ятай: де б ти не був, ти – дома. Се дуже важне: скрізь чути себе, як дома» [3, с. 52]. Філософські настанови є точними виразниками правічної ментальності українців.

Символічність назви роману «Вічник» розкривається в останніх рядках, де герой підсумовує набутки свого життя й окреслює основні секрети довголіття в «заповітах, як жити довго в здоров'ї, щасті й радості» [3, с. 256]. Серед усього він виділяє три найголовніші речі: для тіла – вода, повітря, їжа, для душі – «потрібність для інших, потрібність для Господа і потрібність собі» [3, с. 256], що досягається через дух, рух і слух. Характер цих сентенцій не обмежується лише морально-етичною проблематикою. Думки «опришка» є сучасними, актуальними, оскільки аналізують складну для нашого часу тему державності. Уключення в загальну систему тексту вставних оповідей про

історію роду Драгів, Карпатську Русь, слов'ян дає можливість активізувати громадянський мотив, в основі якого закладені питання родини й патріотичного виховання.

Висновки і пропозиції. Отже, ми з'ясували, що роман утілює багатогранну систему народної філософії й етноментальних констант, а якісне мовно-стилістичне оформлення, метафоричність, психологізм, індивідуальний проблемно-тематичний діапазон визначають його реальну художньо-естетичну цінність. На основі історії життя Андрія Ворона втілено основні духовні константи верховинців. Ми виділили етноментальні маркери, такі як Говерла, гуцульська дрімба, пісня, ватаг, ялівець, полонина, крем'янисте шкалля, хліб, сіль, Карпати тощо.

На основі аналізу ідейно-тематичного, проблемного та стильового рівнів тексту нами було виокремлено також три смислові лінії, що втілюють найбільш яскраві етноментальні константи: опришківська або національна, філософська й світоглядна лінії.

Список літератури:

1. Гегель Г. Феноменологія духу. Київ : Основи, 2004. 548 с.
2. Вергелес Т. Мирослав Дочинець: Я – зачарована людина, що сумує за недосяжним. URL: https://zik.ua/news/2012/02/24/myroslav_dochynets_ya_zacharovana_lyudyna_shcho_sumuie_za_nedosyazhnym_335751.
3. Дочинець М. Вічник. Сповідь на перевалі духу. Мукачево : Карпатська вежа, 2017. 280 с.
4. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
5. Жила С. «Вічник» Мирослава Дочинця – «роман про силу людського духу»: вивчення твору в середній школі та виші. *Українська мова і література в школах України*. 2016. № 5. С. 12–18.
6. Костюк Л. Індивідуалізм української ментальності як суспільний феномен. *Проблеми гуманітарних наук* : зб. наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / Ред. кол. Т. Біленко (гол.ред.) та ін. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2011. Випуск 27. Філософія. С. 35–44.
7. Хрипко С. Етнічна культура українців. URL: iff.kubg.edu.ua/pro-fakultet/kafedry/2016-06-15-08-14-59/sklad.html?pid=349&sid=585.
8. Шемшученко Ю. Юридична енциклопедія. Київ. «Укр. енцикл.», 1998. URL: leksika.com.ua/19620128/legal/oprishkivstvo.

Kyrylenko N. I., Ziakun A. S. ETHNOMENTAL MARKERS OF SPIRITUAL AND EXISTENTIAL UNIVERSUM IN THE NOVEL “VICHNYK. CONFESSION AT THE PASSOVER OF SPIRIT” BY MYROSLAV DOCHYNETS

The paper explores a work of modern Ukrainian prose, which embodies a multifaceted system of the folk philosophy and ethnomental constants, – the novel by M. Dochynets “Vichnyk. The Confession at the Passover of Spirit”. The novel “Vichnyk” represents a broad ethnomental portrayal of features that are inherent in the worldview of western Ukrainians. The author explores a range of significant problems, namely the problem of birth and death, spiritual and material, a place of man in the world, fleetingness and changeability of life, meaning of God and God’s world in defining individual’s fate etc. It is also important to note the author’s understanding of spiritual, educational and civic missions of writer’s work. The author describes a phenomenon of ethnic as well as general national character – opryshky movement, which allowed him to depict mental dominants of highlanders in depth. Thus, we can single out three semantic lines that embody the brightest ethnomental constants: opryshky and national, philosophic and worldview lines. This type of analysis, we believe, exposes the character from different angles, takes into consideration the relationships man-nature, man-state, man-man, man-world, man-material world etc. They are relevant in the modern world, since

they depict comparable phenomena of the problems that are not resolved yet, such as the essence and role of Ukrainian idea, the concept of statehood, the problem of unity, language, the loss of national consciousness as a result of assimilation processes.

In the novel "Vichnyk" we trace mental and symbolic meaning of other concepts such as bread, salt, water, land, home, instrument, wood, Carpathian Mountains, songs etc. All of those form a singular ethnic picture of spirituality of the inhabitants of mountain region, the specifics of their world perception that distinguish them among other representatives of Ukrainian people.

The greatest artistic and esthetic value of the novel "Vichnyk" lies in the line of philosophic ideas. The formulas of life, love, happiness, patriotism, eternity etc. are concentrated in the text.

Key words: *ethnomenality, nation, philosophy, world, symbol.*